

Type of Article (Review Article)

An Examination Of The Belief And Cultural Characteristics Of The Children Of Israel Toward God And Their Role In Human Societal Education

Yaser Khoshchreh: Department of Quranic Sciences and Hadith, Ard.C., Islamic Azad University, Ardabil, Iran.

***Alireza Abdolrahimi:** Department of Quranic Sciences and Hadith, Ard.C., Islamic Azad University, Ardabil, Iran.

Mojtaba Nourzade Kohsareh: Department of Fiqh and Foundations of Islamic Law, Ard.C., Islamic Azad University, Ardabil, Iran.

Article Einfo

Received: 2025/07/18
Accepted: 2025/11/27
pp. 70-81

Keywords:

Qur'an,
Belief,
Culture,
Children Of Israel,
Human Society.

Abstract

The Qur'an has devoted more attention to the belief and cultural characteristics of the Children of Israel than to any other people. The primary aim of this study is to extract pedagogical insights for the proper education of human society. Employing a descriptive-analytical methodology based on library research, the study investigates the interaction between the belief systems and cultural elements of the Children of Israel regarding God and their reflection within the Qur'anic educational framework. The research question is: Which beliefs and cultural behaviors of the Children of Israel concerning God does the Qur'an report, and what are their pedagogical implications for contemporary humanity? The findings indicate that, alongside the materialistic beliefs of the Children of Israel—such as corporeal conception of God, attributing offspring to Him, the perceptibility of God, and a material understanding of divine knowledge and power—there exists a range of cultural behaviors highlighted in the Qur'an. These include repeated objections toward prophets, reliance on sensory experience in sacred matters, and a tendency to substitute material symbols for spiritual content. By critiquing these beliefs and behaviors, the Qur'an introduces pedagogical principles such as affirming God's transcendence from corporeality, rejecting sensory perception of the divine, refuting any attribution of offspring, and reforming religious culture based on faith, rationality, and practical commitment. The results demonstrate that the interplay between belief systems and cultural structures among the Children of Israel can serve as a cautionary paradigm for the education of human society.

Citation: Khoshchreh, Yaser. Abdolrahimi, Alireza. Nourzade Kohsareh, Mojtaba. (2025). An Examination Of The Belief And Cultural Characteristics Of The Children Of Israel Toward God And Their Role In Human Societal Education. *Journal of Socio-Cultural Changes*, 22(3), Serial No. 88, 70-81.

DOI:

*Corresponding Author: Alireza Abdolrahimi

E-mail Address: a.abdorahimi@iauardabil.ac.ir

Tel: +989141566249

Extended Abstract

Introduction

Studying the belief systems and cultural characteristics of past peoples in religious sources goes beyond historical review; it provides an analytical tool for understanding the interaction between individual beliefs and collective structures. The Children of Israel, due to their diverse religious experiences, repeated encounters with multiple prophets, and variable historical circumstances, present a distinguished example of the connection between belief and culture. Examining these connections allows for an analysis of how beliefs influence collective and individual behaviors, value systems, and social decision-making processes, thereby playing a central role in both personal and societal education. In contemporary societies, faced with complex cultural, social, and technological challenges, understanding how beliefs shape social behavior gains heightened significance. Studying the traditions, attitudes, and cultural behaviors of the Children of Israel reveals that every society is the product of a continuous interaction between beliefs and collective norms. A critical, analytical review of these interactions can extract historical and religious lessons that enhance self-awareness, rationality, and moral education in modern humans. This study, by focusing on the belief and cultural characteristics of the Children of Israel, seeks to systematically represent the relationship between belief, culture, and education, and to derive strategies for educating human society in the contemporary era.

Methodology

This research adopts a descriptive-analytical and library-based approach, relying on content analysis of Qur'anic texts and exegesis sources. Initially, verses referencing the belief and cultural characteristics of the Children of Israel toward God were identified and collected. These verses were then analyzed thematically and comparatively to extract the behavioral patterns and belief systems of this people. The data were critically and analytically re-examined through a Qur'anic educational lens, exploring the interaction between belief systems and cultural structures. This methodology enables the identification of the pedagogical implications of Qur'anic teachings for contemporary human society and is grounded in evidence-based reasoning.

Results and Discussion

The study reveals that the Qur'an provides a detailed account of the belief characteristics of the Children of Israel and highlights their implications for individual and collective behavior. This people exhibited a strong inclination toward materialism and sensory perception in their understanding of God, perceiving God as corporeal, visually perceptible, and even attributing offspring or partners to Him. They also limited divine knowledge and power to human capabilities and often resisted prophets and divine texts. By critiquing these beliefs, the Qur'an emphasizes principles such as affirming God's transcendence from corporeality, rejecting sensory perception, and refuting any attribution of offspring or partners, while highlighting the significance of heartfelt faith, rationality, and practical adherence to divine teachings. These findings indicate that the weakness of faith and the dominance of materialistic perception over reason were the root causes of numerous belief-related and cultural deviations, and that the interaction between belief and cultural structures profoundly affects societal behavior and ethics. This study demonstrates that analyzing the belief and cultural characteristics of the Children of Israel provides both a pedagogical model and a cautionary framework for contemporary humanity. By critiquing extreme materialism and presenting monotheistic teachings, the Qur'an facilitates the avoidance of past religious and cultural errors, emphasizing heartfelt faith, reason, and practical commitment as pathways to individual and societal development. Beyond its historical significance, this analytical review has practical applications for the design of educational and training programs, enhancing self-awareness, rationality, and spiritual well-being in contemporary societies. The study underscores the importance of critical engagement with religious and historical texts in the education of human society and the guidance of ethical behavior today.

بررسی خصوصیات اعتقادی و فرهنگی بنی اسرائیل نسبت به خدا و نقش آن در تربیت جامعه انسانی

یاسر خوش چهره: گروه علوم قرآن و حدیث، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران.

*علیرضا عبدالرحیمی: گروه علوم قرآن و حدیث، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران.

مجتبی نورزاد کوهساره: گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۶ شماره صفحات: ۷۰-۸۱	قرآن کریم بیش از هر قوم دیگری به واکاوی مشخصه‌های اعتقادی و فرهنگی بنی اسرائیل پرداخته است. هدف اصلی این بازخوانی، استخراج آموزه‌هایی برای تربیت صحیح جامعه انسانی می‌باشد. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای، به بررسی تعامل ویژگی‌های اعتقادی و عناصر فرهنگی بنی اسرائیل نسبت به خدا و انعکاس آن در منظومه تربیتی قرآن است. پرسش آن است که - قرآن کریم چه باورهای اعتقادی و چه الگوهای رفتار فرهنگی مرتبط با نگرش آنان به خداوند را گزارش می‌کند و این داده‌ها چه پیامد تربیتی برای انسان امروز دارد؟ - یافته‌ها نشان می‌دهد که در کنار باورهای مادی گرایانه قوم بنی اسرائیل نسبت به خدا همچون جسمانیت الهی، نسبت دادن فرزند به خدا، رؤیت‌پذیری خدا، فهم مادی از علم، قدرت الهی، شرک و کفر، مجموعه‌ای از رفتارها و الگوهای فرهنگی نیز در قرآن معرفی شده است؛ از جمله فرهنگ اعتراض‌گری مکرر نسبت به پیامبران، عادت به تجربه‌گرایی حسی در امر قدسی و تمایل به جایگزینی نمادهای مادی به جای محتواهای معنوی. قرآن با نقد این باورها و رفتارها، اصولی همچون تنزیه خداوند از جسمانیت، نفی رؤیت حسی، بطلان هرگونه نسبت فرزند، و اصلاح فرهنگ دینی برپایه ایمان، عقلانیت و التزام عملی را به عنوان محورهای تربیتی معرفی می‌کند. نتایج نشان می‌دهد پیوند میان باورهای اعتقادی و ساختارهای فرهنگی قوم بنی اسرائیل می‌تواند به عنوان تبیینی ه‌شداردهنده در تربیت جامعه انسانی مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

واژگان کلیدی:

قرآن
اعتقاد
فرهنگ
بنی اسرائیل
جامعه انسانی

استناد: خوش چهره، یاسر. عبدالرحیمی، علیرضا. نورزاد کوهساره، مجتبی. (۱۴۰۴). بررسی خصوصیات اعتقادی و فرهنگی بنی اسرائیل نسبت به خدا و نقش آن در تربیت جامعه انسانی. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۳؛ (پیاپی ۸۸)، ۷۰-۸۱.

DOI:

مقدمه

مطالعه اقوام گذشته در منابع دینی، نه صرفاً برای بازخوانی تاریخی، بلکه به عنوان ابزاری تحلیلی در فهم تعامل میان باورهای اعتقادی و ساختارهای فرهنگی است. قوم بنی اسرائیل از جمله جوامعی است که قرآن کریم با تفصیل و ظرافت، ویژگی‌های اعتقادی، اخلاقی و رفتاری آن‌ها را ترسیم کرده است. بازخوانی این ویژگی‌ها، نه تنها بازگویی قصص، بلکه بستری تحلیلی برای درک سازوکارهای شکل‌گیری رفتار جمعی، نظام ارزش‌ها و نحوه مواجهه انسان با مفاهیم معنوی محسوب می‌شود (طیب، ۱۳۷۸؛ جعفری تبریزی، ۱۳۹۷). بنی اسرائیل به دلیل تنوع تجربه‌های دینی، مواجهه مکرر با پیامبران متعدد و شرایط متغیر تاریخی، نمونه‌ای ممتاز از پیوند میان اعتقاد و فرهنگ ارائه می‌دهند. بررسی دقیق این پیوندها امکان تحلیل اثرات اعتقادات بر رفتارهای جمعی و فردی، الگوهای تصمیم‌گیری و شکل‌گیری ارزش‌های اجتماعی را فراهم می‌سازد (صابونی، ۱۳۸۶؛ طباطبایی، ۱۳۶۳؛ کاشانی، ۱۳۸۹). درک سازوکارهای فرهنگی و اعتقادی اقوام گذشته، علاوه بر اهمیت، نقش محوری در فرایندهای تربیتی و خودآگاهی فردی دارد. با فهم تعامل میان باورها، عادات و الگوهای رفتاری، می‌توان منابع تجربه‌ای و تحلیلی ایجاد کرد که مسیر شکل‌دهی به فرهنگ انسانی و تربیت اخلاقی را هموار سازد. به‌ویژه در عصر کنونی که جوامع با پیچیدگی‌های فرهنگی، تکنولوژیک و اجتماعی متنوع مواجه هستند، اهمیت مضاعف پیدا می‌کند؛ زیرا شناخت دقیق نحوه تأثیر اعتقادات بر رفتار اجتماعی، راهگشای طراحی برنامه‌های آموزشی و تربیتی متوازن و مؤثر خواهد بود. مطالعه رفتارها، سنت‌ها و نگرش‌های فرهنگی بنی اسرائیل نشان می‌دهد که هر جامعه، محصول تعامل مستمر میان باورهای فردی و هنجارهای جمعی است. این تعامل نه تنها تعیین‌کننده مسیر رشد اخلاقی و اجتماعی جامعه است، بلکه می‌تواند به عنوان الگویی هشداردهنده یا الهام‌بخش برای تربیت انسان امروز عمل کند. بازشناسی این ویژگی‌ها و تحلیل نتایج آن‌ها، امکان بهره‌گیری از آموزه‌های تاریخی را برای ارتقای خودشناسی، تقویت عقلانیت و تعمیق فهم معنوی فراهم می‌آورد و به طراحی راهبردهای تربیتی مبتنی بر تجربه و تحلیل تاریخی کمک می‌کند. پژوهش حاضر، با تمرکز بر تحلیل ویژگی‌های اعتقادی و فرهنگی بنی اسرائیل، در پی آن است که نشان دهد چگونه بازخوانی دقیق باورها و رفتارهای یک قوم می‌تواند نقش راهبردی در تربیت جامعه انسانی داشته باشد. این تحقیق ضمن تأکید بر اهمیت تاریخ‌نگری تحلیلی، تلاش می‌کند ارتباط میان اعتقاد، فرهنگ و تربیت را به شکلی نظام‌مند بازنمایی کرده و ظرفیت‌های آن را برای خودسازی فردی و هدایت اجتماعی در عصر معاصر آشکار سازد. چنین رویکردی، ضمن غنی‌سازی دانش نظری، امکان کاربرد عملی یافته‌ها در حوزه‌های آموزشی، فرهنگی و اخلاقی را نیز فراهم می‌آورد و مسیر توسعه انسانی را با تکیه بر آموزه‌های تاریخی و دینی هموار می‌کند.

پیشینه تحقیق

بنی اسرائیل قومی است که در طول تاریخ خود در گستره‌ای از تجربه‌های معنوی و اخلاقی با الطاف و هدایت الهی مواجه بوده است، و این تعامل عمیق میان انسان و خداوند، بنیان فهم انسان از مسئولیت، شکرگزاری و رشد معنوی را شکل می‌دهد (ربانی گلپایگانی، ۱۳۹۸؛ سبحانی تبریز، ۱۳۸۷). نعمت‌ها و برکات الهی نه تنها به شکل پاداش‌های مادی یا حمایت‌های اجتماعی ظاهر می‌شوند، بلکه پیوندی مستمر و فعال میان انسان و هستی برقرار می‌کنند که امکان درک ابعاد اخلاقی و تربیتی زندگی را فراهم می‌آورد. تجربه برخورداری از این الطاف، انسان را به خودآگاهی و حساسیت نسبت به رفتارهای فردی و جمعی سوق می‌دهد و می‌آموزد که بهره‌مندی از نعمت‌ها با توجه و التزام به ارزش‌ها و دستورات الهی همراه باشد؛ این روند، بنی اسرائیل را به الگویی زنده برای فهم نقش هدایت الهی در شکل‌دهی به اخلاق و تربیت جامعه تبدیل می‌کند (نهج البلاغه، ۱۴۰۲). درواقع، ویژگی‌های اعتقادی آنان، شامل ایمان به پیامبران، التزام به دستورات الهی و پذیرش اصول اخلاقی، بیش از یک باور ذهنی عمل می‌کند و ساختاری فعال برای انسجام اجتماعی، تقویت فضایل اخلاقی و پرورش شخصیت انسان فراهم می‌آورد، نشان می‌دهد که تربیت جامع و پایدار انسانی بدون درک عمیق اعتقادات و باورهای دینی ناقص خواهد بود و فهم این پیوند، کلید طراحی مسیرهای تربیتی مؤثر و انسانی است. رفتار و اخلاق بنی اسرائیل نموداری از تعامل میان اعتقاد، نعمت و تجربه تاریخی است و صفاتی همچون تکبر، ظلم یا مقاومت در برابر دستورات الهی، پیامد انتخاب‌های انسانی در بستر تربیت دینی و اجتماعی هستند (حسینی همدانی، ۱۳۷۵؛ قرائتی، ۱۳۸۸؛ شکوری، ۱۳۷۳). بررسی این ویژگی‌ها به عنوان درس‌هایی عملی و بازتاب‌دهنده آزمون‌های معنوی و اخلاقی، مسیر اصلاح فرد و جامعه را روشن می‌کند و نشان می‌دهد که شناخت پیامدهای رفتارهای ناپسند، بخشی جدایی‌ناپذیر از فرایند تربیت اخلاقی و شکل‌دهی به

جامعه انسانی است. آموزه‌های تربیتی در بستر تجربه بنی اسرائیل فراتر از تحلیل تاریخی و اخلاقی، الگویی کامل از رابطه میان اعتقاد، عمل و هدایت جمعی ارائه و نشان می‌دهند که تربیت انسان محصولی صرف از انتقال دستورات دینی نیست، بلکه فرایندی است مرکب از تجربه عملی، بازاندیشی در رفتار فرد و جامعه و درک پیوستگی میان اعتقاد، اخلاق و عمل. تجربه بنی اسرائیل، نمونه‌ای روشن از نقش ایمان و اعتقاد در پرورش اخلاق و هدایت جامعه است و نشان می‌دهد که آموزه‌های الهی باتأکید بر مسئولیت انسانی، خودسازی و رشد اخلاقی، بنیان‌های تربیت جامعه انسانی را تقویت می‌کنند و امکان بازشناسی نقش اعتقاد و اخلاق در شکل‌دهی به فرهنگ و رفتار اجتماعی را به‌وضوح فراهم می‌آورند؛ این تجربه، نه تنها ارزشمند بوده بلکه چراغ راهی عملی و مفهومی برای درک عمیق تعامل انسان با خدا و جامعه در مسیر تعالی فرد و اجتماع محسوب می‌شود.

ادبیات و مبانی نظری

واژه «اعتقاد»، از ریشه «عقد» گرفته شده که به معنای گره بستن است و در ابتدا برای اجسام سخت مانند گره‌های طناب به کار می‌رفته است. این مفهوم به تدریج در حوزه‌های معنوی و انسانی توسعه یافته و برای باورمندی به یک مرام و مکتب، وفای به عهده‌های خانوادگی یا اجتماعی، و التزام به معاملات و قوانین نیز به کار رفته است. درواقع، اعتقاد چیزی است که انسان در دل قرار می‌دهد و به آن یقین دارد، به گونه‌ای که باور و التزام عملی او نسبت به آن شکل می‌گیرد. در لغت‌نامه دهخدا، اعتقاد یعنی هر آنچه شخص بدان باور و یقین داشته و به آن گرویده باشد تعریف شده است. به‌طور خاص، اعتقاد به معنای پذیرش و باور داشتن به یک حقیقت یا مفهوم است، چه این حقیقت مذهبی باشد، چه اجتماعی یا سیاسی، و چه هر موضوع دیگری که فرد به قطعی بودن آن ایمان داشته باشد (دهخدا، ۱۳۷۷). «بنی»، در اصل «بنین»؛ بوده که بر اثر اضافه، نون آن حذف شده و به معنای ساختن و بنا نهادن است. در اصطلاح، بنی به فرزندان یا نسل و همچنین به قبیله و طایفه اشاره دارد. «اسرائیل»، واژه‌ای عبری است که به معنای «با خدا کشتی گرفتن» یا «مقاوم و پیروز در نزد خدا و مردم»، آمده و در متون دینی، نام یعقوب بن اسحاق علیه السلام و فرزندان دوازده‌گانه اوست. مفسران مسلمان نیز آن را به سان بنده و برگزیده خدا (عبدالله)، تفسیر کرده‌اند؛ به‌طوری که «ایل»، نشان‌دهنده خدا و «اسری»، به سان بنده خداست. ترکیب این دو واژه، بنی اسرائیل، در قرآن کریم ۴۱ بار آمده و مراد از آن فرزندان یعقوب و نسل آنان است. شناخت این واژه و معنای آن، بستری برای فهم ویژگی‌های اعتقادی، اخلاقی و اجتماعی این قوم فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که بنی اسرائیل نه تنها یک قوم تاریخی، بلکه الگویی برای بررسی ارتباط انسان با خدا و مسئولیت‌های اخلاقی و اجتماعی او هستند. «فرهنگ»، ریشه در مفهوم پرورش و تربیت دارد و نشان‌دهنده فرایندی است که فرد را برای رشد و کمال انسانی آماده می‌کند. فرهنگ تنها مجموعه‌ای از رسوم و سنت‌ها نیست، بلکه نظامی از باورها، ارزش‌ها و رفتارهای انسانی است که هویت جمعی و فردی جامعه را شکل می‌دهد. از منظر اصطلاحی، فرهنگ شامل ابعاد اخلاقی، اجتماعی، فکری و معنوی است و بازتاب تعامل انسان با محیط، طبیعت و دیگر انسان‌ها محسوب می‌شود. این مفهوم نه تنها به پرورش فرد و خودسازی او می‌پردازد، بلکه هویت، انسجام و مسیر حرکت جامعه را نیز تعریف می‌کند. فرهنگ به عنوان مجموعه‌ای پویا و تربیتی، انسان را قادر می‌سازد تا رفتار و نگرش خود را با اصول اخلاقی، اجتماعی و معنوی هماهنگ سازد و مسیر رشد فردی و جمعی را طی کند. این سازوکار فعال، رابطه مستقیمی با اعتقادات، باورها و ارزش‌های انسانی دارد و نشان می‌دهد که پرورش معنوی، اخلاقی و اجتماعی انسان بدون فهم و درک عمیق فرهنگ و نقش آن در جامعه ممکن نیست (اشعری، ۱۳۸۷؛ بروجردی، ۱۳۷۹). از این رو، فرهنگ هم در سطح فردی و هم در سطح جمعی، به عنوان ابزار هدایت و تربیت جامعه انسانی عمل می‌کند و زمینه رشد اخلاقی، اعتقادی و اجتماعی انسان را فراهم می‌آورد.

مواد و روش تحقیق

روش اجرای این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی و کتابخانه‌ای و براساس تحلیل محتوای متون قرآنی و منابع تفسیری شکل گرفته است. در این تحقیق، ابتدا آیاتی که به ویژگی‌های اعتقادی و فرهنگی بنی اسرائیل نسبت به خداوند اشاره دارند، شناسایی و گردآوری شده‌اند. سپس این آیات با روش تحلیل موضوعی و مقایسه‌ای مورد بررسی قرار گرفت تا الگوهای رفتاری و باورهای اعتقادی این قوم استخراج شود. داده‌ها به صورت انتقادی و تحلیلی با رویکرد تربیتی قرآنی مورد بازخوانی قرار گرفتند و ارتباط میان باورهای

اعتقادی و ساختارهای فرهنگی بررسی شد. این روش امکان شناسایی پیامدهای تربیتی آموزه‌های قرآنی برای جامعه انسانی معاصر را فراهم می‌آورد و براساس مبنای استدلالی و سندمحور استوار است.

بحث و یافته‌های تحقیق

یافته‌ها نشان می‌دهد که قرآن کریم در بازخوانی قوم بنی اسرائیل، مجموعه‌ای از باورها و برداشت‌های آنان نسبت به خداوند را به صورت روشن بیان کرده است. براساس آیات، این بخش به تبیین مهمترین ویژگی‌های اعتقادی این قوم و بازتاب آن در فهم دینی می‌پردازد.

❖ جسمانی‌پنداری خداوند

با بررسی آیات قرآن کریم و تفاسیر برمی‌آید که بنی اسرائیل دارای نگرشی حس‌گرا و مادی‌طلب نسبت به خداوند بوده‌اند و هرگز از دایره محسوسات فراتر نرفتند؛ به گونه‌ای که ایمان به ماوراءالطبیعه در میان آنان یا وجود نداشت یا تنها صورت تشریفاتی داشت و فاقد عمق حقیقی بود. هرچند آنان دین اجدادی خود را حفظ کرده بودند، اما تأثر از فضای بت‌پرستی محیط پیرامونشان موجب نفوذ اندیشه تجسیم در باورهایشان شد و بسیاری از ایشان خداوند را موجودی جسمانی و شبیه انسان تصور می‌کردند. حضرت موسی (ع)، پس از نجات قوم از سلطه فرعون، تلاش کرد معارف توحیدی را در میان آنان گسترش دهد، اما ریشه‌های رسوخ‌کرده این باور باطل به آسانی از ذهنشان زدوده نشد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱؛ طریحی، ۱۳۷۳). نمود روشن این مادی‌انگاری، در ماجرای درخواست ساختن «خداى جسمانى»، پس از عبور از دریا نمایان است؛ آنجا که قرآن می‌فرماید: «وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ» (اعراف/۱۳۸) - آنان به محض دیدن بت‌پرستان، بی‌اعتنا به نعمت نجات الهی، با جسارت از موسی (ع)، خواستند خدایی همانند بت‌های آن قوم برایشان فراهم کند و موسی (ع)، آنان را به جهل و نادانی سرزنش کرد. این مادی‌گرایی در ماجرای گوساله‌پرستی نیز آشکار است؛ هنگامی که موسی (ع)، برای میقات رفت، بنی اسرائیل به نصایح هارون (ع)، اعتنایی نکرده و حتی او را تهدید به قتل نمودند و بی‌توجه به اینکه خداوند با موسی (ع)، سخن گفته است، به پرستش مجسمه‌ای بی‌جان روی آوردند. خداوند در نکوهش آنان می‌فرماید: «...أَلَمْ يَرَوْا أَنَّهُ لَا يَكْلَمُهُمْ وَلَا يَهْدِيهِمْ سَبِيلًا اتَّخَذُوهُ وَكَانُوا ظَالِمِينَ» (اعراف/۱۴۸) - این رویکرد نشان می‌دهد که قوم بنی اسرائیل به حقیقت معرفت الهی دست نیافته بودند؛ باوری که حتی در سنت یهودیان بعدی نیز دیده می‌شود. نمونه‌ای دیگر از تجسم‌گرایی آنان، اعتقاد به روایت ساختگی کتاب پیدایش است که در آن حضرت یعقوب (ع)، با خداوند کشتی گرفته و بر او غلبه می‌کند و آنگاه لقب «سرایل» (غالب بر خدا)، به وی داده می‌شود؛ باوری که بر جسمانی‌دانستن خداوند دلالت صریح دارد (هاکس ۱۳۹۴). از دیدگاه متکلمان شیعه و معتزله، پیامد مهم این اعتقاد آن است که رؤیت‌پذیری خدا مستلزم جسمانیت، مکان‌مندی، زمان‌مندی و محدودیت است. این لوازم با بی‌نهایتی، تجرد و تنزیه الهی سازگار نیست و هر جسمی نیازمند مکان، زمان و اجزاء است؛ بنابراین با صفت «صمد»، در تعارض آشکار قرار دارد. افزون بر این، تشبیه الهی به مخلوقات با اصل قرآنی «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ»، ناسازگار است و آیاتی همچون «لَا تَدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ» (انعام/۱۰۳) - که بر عدم احاطه دیدگان بر خداوند تأکید دارند، این اعتقاد را به‌طور کامل رد می‌کنند (قریشی، ۱۳۶۲؛ جوادی آملی، ۱۳۹۳). از منظر تربیتی نیز اعتقاد به جسمانیت خدا، عظمت و قداست الهی را در ذهن انسان کاهش داده، فهم صفات معنوی همچون رحمت، مغفرت، علم و قدرت الهی را مختل می‌کند و می‌تواند به نسبت‌دادن ویژگی‌های انسانی و حتی نقایص بشری به خداوند بینجامد. چنین برداشتی نوع ارتباط انسان با خدا را از سطح معنوی و قلبی به ارتباطی مادی و سطحی تقلیل داده و اساس مسئولیت‌پذیری را تضعیف می‌کند. از این رو تربیت دینی صحیح باید بر توحید تنزیهی و نفی هرگونه تشبیه تأکید داشته باشد؛ زیرا خداوند از هر قید مادی و جسمانی منزله است و شناخت این حقیقت راه را برای درک عظمت و بی‌کرانگی الهی هموار می‌سازد.

❖ باور فرزند داشتن حق تعالی

یکی از باورهای اعتقادی گزارش شده در قرآن، نسبت‌دادن فرزند به خداوند از سوی برخی گروه‌هاست. این نوع نگاه در سنت‌های یهودی، مسیحی و حتی میان مشرکان عرب وجود داشته و معمولاً با هدف برجسته‌سازی مقام یک شخصیت مقدس به کار می‌رفته

است؛ به گونه‌ای که او را موجودی ممتاز، برگزیده و در یک مرتبه فروتر از خداوند معرفی می‌کردند. در این تلقی، همان‌طور که فرزند در فرهنگ بشری صاحب نوعی اختیار برگرفته از پدر است، فرزند منسوب به خدا نیز دارای قدرت فوق‌بشری تصور می‌شد و به همین دلیل مورد پرستش یا تعظیم افراطی قرار می‌گرفت. نمونه روشن این نگرش، دیدگاه مسیحیان درباره حضرت عیسی(ع)، است که به او مقام الوهیت بخشیدند و حتی مادرش را نیز شایسته قداست الوهی دانستند. در میان یهود نیز، شخصیت عزیر (عزرا)، به سبب جایگاه تاریخی و خدمات گسترده‌اش تا حد «فرزند خدا» - تعظیم شد؛ گرچه در تحلیل مفسران، این نسبت در ابتدا جنبه تشریفاتی داشت و بعدها رنگ اعتقادی یافت. قرآن در آیات متعددی این دیدگاه را گزارش کرده و به نقد آن پرداخته است. از جمله، در آیه ۱۱۶ - سورة بقره می‌فرماید «وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا...» - گروهی گفتند خداوند فرزندی برگزیده است. همچنین در آیه ۳۰ - سورة توبه به صراحت می‌گوید: «وَقَالَتِ الْيَهُودُ عِزَّى ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهَوْنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتِلْهُمْ اللَّهُ أَلَمْ يُوَفِّكُمْ» و یهود گفتند: عزیر، پسر خداست و نصاری گفتند: مسیح، پسر خداست این گفتاری [بی‌دلیل و برهان] است که به زبان می‌آورند، و به گفتار کسانی که پیش از این [به حقایق] کفر ورزیدند، شباهت دارد؛ خدا آنان را نابود کند چگونه [از حق به باطل] منحرف می‌شوند. براساس تحلیل مفسرانی، این نسبت درباره عزیر در آغاز، صرفاً نوعی تعظیم بوده است، ولی با گذشت زمان صورت اعتقادی پیدا کرده است. قرآن همین خطا را در آیه ۱۸ - سورة مائده نیز بازتاب می‌دهد: «وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ» که نشان‌دهنده نسب‌دادن نوعی امتیاز و نسبت فرزندواری به خداوند است. شخصیت عزیر (عزرا)، در سنت یهودی جایگاه ویژه‌ای یافت؛ زیرا طبق منابع تاریخی، پس از ویرانی سرزمین یهود به‌دست بخت‌النصر، او یهودیان را با حمایت کوروش آزاد کرد، آنان را به سرزمینشان بازگرداند، تورات را بازنویسی و معابد را بازسازی کرد. این خدمات سبب شد که به‌مرور زمان، احترام به او به شکل «فرزند خدا»، تعبیر شود. در مقابل، باور مسیحیان درباره عیسی(ع)، برخلاف یهود، صرفاً تشریفاتی نبود بلکه در قالب عقیده تثلیث، به یک اصل بنیادی بدل شد. در نگاه قرآن، نسبت‌دادن فرزند به خدا پیامدهایی ناهم‌ساز با توحید و تربیت الهی دارد. قرآن با بیان «لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ»، هرگونه فرزند داشتن را از خداوند نفی می‌کند و بدین‌وسیله بر توحید مطلق و بی‌نیازی کامل الهی تأکید می‌ورزد؛ این اصل، انسان را به رهایی از وابستگی به واسطه‌ها فراخوانده و او را متوجه یگانگی مطلق خدا می‌سازد. افزون‌براین، نسبت‌دادن فرزند به خدا نوعی تشبیه الهی به مخلوقات است؛ زیرا چنین باوری مستلزم جنسیت، نیاز و ویژگی‌های جسمانی است، اموری که با حقیقت «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ»، ناسازگار است و یادآوری آن، انسان را از فروکاستن امر الهی به معیارهای مادی بازمی‌دارد. از منظر فرهنگی، قرآن با نفی این باور، خرافات و میراث جاهلی را که فرزندداری خدا را امری مقدس می‌انگاشتند، زده و انسان را از تقلید کورکورانه برحذر می‌دارد و به تعقل، نقد سنت‌ها و پالایش باورها از عناصر غیرتوحیدی فرا می‌خواند. باور به فرزند داشتن برای خدا، ذهن انسان را به سوی واسطه‌گری و واگذاری مسئولیت هدایت به موجودات مقدس سوق می‌دهد، درحالی‌که قرآن باتأکید بر اصل «فَأَنِّي قَرِيبٌ»، انسان را به ارتباط مستقیم با خدا، مسئولیت‌پذیری و تلاش برای رشد فردی و معنوی دعوت می‌کند (ابن‌فارس، ۱۳۶۳؛ شهرستانی، ۱۳۸۷). درنهایت، این باور با ذات احدیت نیز در تعارض کامل است؛ زیرا فرزند داشتن نوعی نیاز و وابستگی را می‌رساند، درحالی‌که صفات «احد» و «صمد»، بر بی‌نیازی و کمال مطلق خداوند دلالت دارند. از این‌رو، هرگونه نسبت فرزند به خدا نه تنها با حقیقت توحید ناسازگار است، بلکه آثار تربیتی و معرفتی آن نیز انسان را از مسیر صحیح ایمان و رشد معنوی دور می‌سازد.

❖ باور رؤیت‌پذیری خدا

یکی از باورهای اعتقادی گزارش شده درباره بنی اسرائیل، درخواست رؤیت خدا با چشم مادی است؛ درخواستی که قرآن آن را نمونه‌ای از گرایش محسوس‌گرایانه و عدم‌پذیرش مراتب غیبی الوهیت معرفی می‌کند. پس از نجات بنی اسرائیل از سلطه فرعون و مشاهده معجزات الهی، این قوم همچنان در پذیرش نبوت موسی(ع)، تردید داشتند و ابتدا شنیدن صدای خدا را مطالبه کردند. اما باوجود برآورده شدن این خواسته، بر بهانه‌جویی پافشاری کرده و رؤیت آشکار خداوند را درخواست نمودند؛ تقاضایی که از نظر الهی امکان‌پذیر نبود و درپی آن، صاعقه‌ای فرود آمد و آنان را دربر گرفت. این حادثه طبق گزارش مفسران نمونه‌ای از پیامدهای گرایش افراطی به تجربه‌حسی در امور الهی و ناتوانی در درک ماهیت غیبی خداوند بود. آیات قرآن به‌وضوح این باور و رفتار بنی اسرائیل را بازتاب می‌دهد. در آیه ۵۵ - سورة بقره آمده است: «وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَأَنْتُمْ

تَنْظُرُونَ» - که نشان می‌دهد ایمان آنان مشروط به مشاهده مستقیم خدا بود. این مضمون در آیات دیگر نیز به چشم می‌خورد؛ همچون آیه ۱۴۳ سوره اعراف که در آن موسی(ع)، نیز درخواست رؤیت خدا را به‌عنوان نماینده قوم مطرح می‌کند، و آیه ۱۵۳ سوره نساء که نقل قول مستقیم قوم بنی اسرائیل است: «...فَقَالُوا أَرَنَا اللَّهُ جَهْرَةً»، این آیات، گرایش شدید بنی اسرائیل به تجربه‌گرایی حسی در مواجهه با امر قدسی را برجسته می‌سازد. در نگاه قرآن، نفی رؤیت‌پذیری خداوند حامل گزیده‌ای از پیامدهای تربیتی است که بنیان معرفت توحیدی و سلوک معنوی انسان را استحکام می‌بخشد. قرآن با نفی هرگونه رؤیت حسی خدا، شناخت الهی را از سطح ادراک ظاهری به مرتبه‌ای عقلانی و قلبی ارتقاء می‌دهد؛ بدین معنا که انسان را از تکیه بر حس بازمی‌دارد و او را به تعقل، تفکر و استدلال فرا می‌خواند. این جهت‌گیری، روح تحلیل‌گری را در فرد تقویت کرده و از سطحی‌نگری بازمی‌دارد و در نتیجه راه فهم عمیق‌تر نشانه‌های الهی را هموار می‌سازد. این آموزه، سطح ایمان را نیز از تجربه حسی به یقین قلبی منتقل می‌کند؛ زیرا ایمانی که بر رؤیت استوار باشد، ایمانی ناپایدار و محدود به تجربه است، اما ایمان برآمده از پذیرش «غیب» و اعتماد معنوی، پایدار و عمیق خواهد بود. قرآن با تأکید بر رؤیت‌ناپذیری خدا، انسان را به سوی باور قلبی و فهم ماورایی رهنمون می‌سازد و او را از وابستگی به تجربه‌های لحظه‌ای رها می‌کند. در این میان، فهم اینکه خداوند فراتر از هر تصور و ادراک مادی است، نوعی تواضع معرفتی را در فرد ایجاد می‌کند؛ تواضعی که بر آگاهی از محدودیت‌های وجودی انسان و عظمت بی‌کران الهی استوار است و مانع ادعای دانایی مطلق یا گرفتارشدن در غرور معرفتی می‌شود. این نگرش، روح تربیتی قرآن را در مسیر اصلاح نگرش انسان نسبت به جهان و هستی تقویت می‌کند. افزون‌براین، نفی رؤیت، از هرگونه گرایش به تجسیم، بت‌سازی یا محدودکردن خداوند جلوگیری می‌کند؛ زیرا پذیرش رؤیت حسی مستلزم تصور خدا در قالبی مادی یا جسمانی است. قرآن با بستن این راه، انسان را از فروکاستن الوهیت به سطوح محسوس بازمی‌دارد و درکی متعالی‌تر از خداوند را به او می‌آموزد. بدین ترتیب، آموزه رؤیت‌ناپذیری نه تنها پاسدار توحید ناب است، بلکه آثار تربیتی ژرفی دارد که مسیر ایمان، تفکر و خودسازی انسان را شکل می‌دهد.

❖ علم مطلق خداوند

علم خداوند به معنای احاطه کامل او بر تمامی موجودات و جزئیات عالم هستی است؛ از گذشته، حال و آینده گرفته تا افعال و نیات انسان‌ها، بدون نیاز به هیچ ابزار یا واسطه‌ای. این صفت ذاتی، نشان‌دهنده بی‌نیازی و کمال مطلق الهی است و هیچ محدودیت یا نقصی در آن راه ندارد. قرآن نشان می‌دهد که برخی یهودیان عصر پیامبر اسلام(ص)، تحت تأثیر نگرش‌های مادی‌گرایانه و حس‌گرایانه، علم خداوند را محدود و مانند علم انسان تصور می‌کردند. آنان بر این گمان بودند که خدا تنها از امور محسوس و آشکار آگاه است و به اسرار درونی انسان‌ها و امور غیبی دسترسی ندارد. این طرز تفکر در رفتار برخی یهودیان نسبت به مسلمانان آشکار شد؛ هنگامی که نزد مسلمانان می‌آمدند، اظهار ایمان می‌کردند و از نشانه‌ها و ویژگی‌های پیامبر اکرم(ص)، سخن می‌گفتند، اما پس از بازگشت به جمع خود، توسط بزرگان‌شان نهی می‌شدند تا اسرار را فاش نکنند، زیرا تصور می‌کردند خدا از پنهان‌کاری آنان آگاه نیست و می‌تواند امر را بر خداوند مشتبه سازند. قرآن این دیدگاه باطل را به صراحت نقد کرده و می‌فرماید: «وَأَذِّنْ لِقَوْمِ الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَا بِعُضْهِمْ إِلَىٰ بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (بقره/۷۶) - که بیانگر پنهان‌کاری و سوء تفاهم بنی اسرائیل درباره علم الهی است. همچنین در آیه ۷۷ سوره بقره آمده است: «أَوَلَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ» (بقره/۷۷) - آیا نمی‌دانند که خداوند از همه امور پنهان و آشکار آگاه است؟ این آیه نشان می‌دهد که علم الهی شامل تمام امور عالم است و هرگونه محدودسازی آن از سوی انسان‌ها، نادرست و مغایر شأن خداوند است. باور به علم مطلق خداوند در قرآن، پیامدهای تربیتی و اخلاقی گسترده‌ای دارد که بنیان رفتار و جهان‌بینی انسان را سامان می‌دهد. نخست آنکه این اعتقاد، نقش بازدارنده‌ای در برابر گناه و لغزش ایفاء می‌کند؛ زیرا انسان باورمند به علم الهی می‌داند هیچ عملی حتی در خلوت از آگاهی خداوند پنهان نمی‌ماند. چنین یقینی، او را از بی‌مبالاتی اخلاقی بازمی‌دارد و حس مسئولیت‌پذیری‌اش را تقویت می‌کند. در مقابل، محدود انگاشتن علم الهی می‌تواند موجب کاهش مراقبت اخلاقی و بی‌اعتنایی به عواقب اعمال شود. در بُعد عدالت، علم مطلق الهی نقش زیربنایی دارد؛ زیرا پاداش و مجازات الهی تنها زمانی معنا می‌یابد که خداوند به تمام اعمال، نیت‌ها و شرایط افراد احاطه کامل داشته باشد. اگر علم خداوند محدود فرض شود، اصل عدالت الهی تضعیف شده و درک انسان از دین دچار هرج و مرج و برداشت‌های نادرست می‌گردد. از این رو، عدالت دینی و اخلاقی برپایه علم فراگیر الهی استوار است.

از سوی دیگر، ایمان به علم گسترده خداوند زمینه ساز توکل حقیقی و امید پایدار به خداست. انسان زمانی می‌تواند خود را به تدبیر الهی بسپارد که بداند خداوند از تمامی نیازها، رنج‌ها، موقعیت‌ها و اعمال او آگاه است و بهترین تصمیم را برای او رقم می‌زند. این باور، سطح توکل، آرامش قلبی و امیدواری را در زندگی فردی و اجتماعی ارتقاء می‌دهد. افزون‌براین، علم مطلق الهی بنیاد بسیاری از باورهای دینی و اخلاقی است. اگر علم خدا محدود انگاشته شود، نه تنها بسیاری از آموزه‌های توحیدی بی‌معنا می‌شود، بلکه نظام اخلاقی نیز استحکام خود را از دست می‌دهد و زمینه برای برداشته‌های پراکنده و نادرست از دین فراهم می‌شود. اعتقاد به علم مطلق خداوند نه تنها شرط اساسی فهم درست الوهیت است، بلکه بنیانی برای رشد اخلاقی، مسئولیت‌پذیری، عدالت‌باوری، و تقویت توکل و امید در انسان به‌شمار می‌آید.

❖ قدرت مطلق خداوند

قدرت از صفات ذاتی و ثبوتی خداوند است که به معنای توانایی مطلق او در انجام یا منع هر کاری است، بدون هیچ محدودیت یا تأثیر خارجی. قرآن کریم بارها بر قدرت مطلق خداوند تأکید کرده است: «أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا...» (طلاق/۱۲) - بدانید که خداوند بر هر کاری تواناست و علم او بر همه چیز احاطه دارد. قدرت خدا یعنی توانایی انجام یا خودداری از هر امر، به اختیار خود و بدون هیچ محدودیت یا عامل خارجی. یکی از باورهای نادرست بنی اسرائیل، نفی قدرت مطلق خداوند بود که به اشکال مختلف در قرآن به آن اشاره شده است. برای نمونه، آنان مدعی می‌شدند که خداوند در اموال و ثروت محدود است: «وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلَعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ...» (مائده/۶۴) - یعنی دست خدا بسته است و نمی‌تواند انفاق کند. این ادعا باعث شد که خداوند آنان را به سبب این سخنان ملعون کند. قرآن همچنین در آیه «مَنْ ذَا الَّذِي يقرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» (بقره/۲۴۵) - بیان می‌کند که خداوند صاحب اختیار مطلق در گرفتن و بخشیدن است و همه امور به سوی او بازگردانده می‌شود. این باور نادرست موجب تمسخر مسلمانان نیز شد. مورد دیگری که در باور بنی اسرائیل به محدودیت قدرت خدا مشهود بود، عدم باور به استجاب دعا بود. آنان می‌پنداشتند پس از تقدیر و خلق، تصرف خدا در امور پایان یافته و نمی‌تواند در سرنوشت جدید دخالت کند. این دیدگاه باطل و محدودکننده قدرت خدا، از اساس با صفات ثبوتی و کمال مطلق الهی ناسازگار است. در قرآن، اعتقاد به قدرت مطلق خداوند پیامدهای تربیتی و اخلاقی ژرفی دارد که مسیر زندگی، نگرش و رفتار انسان را سامان می‌دهد. نخست آنکه این ایمان، سرچشمه امید و عامل مقابله با ناامیدی است. انسان مؤمن به قدرت بی‌پایان خداوند که «وَلَا تَيَاسُوهَا مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَبْئُتُ مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ» (یوسف/۸۷) - را باور دارد در برابر سختی‌ها احساس بن‌بست نمی‌کند و می‌داند که قدرت الهی فراتر از محدودیت‌های انسانی است. این باور، روح امید، تلاش و پایداری را در او تقویت می‌کند. از سوی دیگر، قدرت الهی سرچشمه آرامش و امنیت روانی است. انسانی که به قدرت خدا تکیه می‌کند، در مواجهه با آینده و حوادث ناشناخته احساس ضعف و ترس ندارد. خطاب الهی در قرآن «...لَا تَخَفْ وَلَا تَحْزَنْ...» (عنکبوت/۳۳) - به او می‌آموزد که پشتیبان نهایی‌اش قدرت مطلق خداست، نه نیروهای محدود جهان. این نگرش، اضطراب، ترس و دل‌نگرانی را کاهش می‌دهد و ثبات روانی ایجاد می‌کند. در بُعد اخلاقی، ایمان به قدرت خداوند مانع غرور و خودبرتربینی است. نادیده گرفتن قدرت الهی زمینه‌ساز تکبر و طغیان می‌شود، همان‌گونه که در سرگذشت فرعون نمایان است: «أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ...» (زخرف/۵۱) - باور به قدرت مطلق خدا، انسان را به تواضع، پرهیز از خودبزرگ‌بینی و پذیرش محدودیت‌های خویش رهنمون می‌سازد و از سقوط اخلاقی جلوگیری می‌کند. در سطح معنایی و وجودی، این باور جهت و معنا به زندگی می‌دهد. انسان با درک قدرت بی‌انتهای و حکمت الهی، اهدافی فراتر از نیازهای مادی برای زندگی ترسیم می‌کند و زندگی را پوچ و بی‌هدف نمی‌بیند. ایمان به قدرت خدا، انگیزه معنوی، امید به آینده و احساس پشتیبانی را در جان انسان تقویت می‌کند. سرانجام، این ایمان بنیانی برای تقویت ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی است. هنگامی که انسان قدرت خدا و نظارت او را باور دارد، رفتارهای خود را در چارچوب ارزش‌های اخلاقی سامان می‌دهد و از فساد و بی‌قیدی فاصله می‌گیرد. عدم اعتقاد به قدرت الهی می‌تواند زمینه‌ساز تضعیف اخلاق، بی‌توجهی به پیامدهای اعمال و بروز ناهنجاری‌های اجتماعی شود. به‌طور خاص، ایمان به قدرت مطلق خداوند نه تنها بُعد معنوی انسان را سامان می‌دهد، بلکه در اخلاق فردی و سلامت اجتماعی نیز نقش بنیادین دارد (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۲).

❖ شرک به خدا

شرک به معنای شریک قائل شدن برای خداوند در امور است که مختص ذات اوست، مانند وجوب وجود، الوهیت، پرستش و تدبیر شئون آفریدگان مشرک کسی است که برای خدا شریک قائل شود، معتقد باشد غیر خدا صفات الهی دارد، یا قسمتی از امر خلق را به غیر او واگذار کرده باشد. چنین شخصی قابل آمرزش نیست: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَ يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ...» (نساء/۴۸) - در قرآن کریم، موارد متعدد و روشنی از شرک بنی اسرائیل گزارش شده است که هر یک جلوه‌ای از انحراف اعتقادی آنان از توحید ناب به شمار می‌آید. قرآن در بیان نخست، به شریکانگاری حضرت عیسی (ع)، توسط نصاری اشاره می‌کند: «وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ...» (توبه/۳۰) - و نیز می‌فرماید: «اتَّخَذُوا... مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ...» (توبه/۳۱) - طبق گزارش قرآن، آنان حضرت مسیح و مادرش را در جایگاه الوهیت قرار دادند، چنانکه آیات دیگری نیز این انحراف را بیان می‌کنند (مائده/۷۲ و ۷۳؛ مریم/۳۰ و دیگر آیات). نمونه دیگری از این انحراف، فرزند دانستن عزیر برای خداست؛ چنانکه قرآن می‌فرماید: «وَقَالَتِ الْيَهُودُ عَزِيزُ ابْنُ اللَّهِ...» (توبه/۳۰) - هرچند مفسران درباره معنای دقیق این نسبت دیدگاه‌های متفاوتی دارند، اما اصل آن به عنوان عقیده‌ای شرک‌آلود مورد نکوهش قرآن قرار گرفته است. از دیگر جلوه‌های شرک بنی اسرائیل، اطاعت مطلق از احبار و راهبان است؛ اطاعتی که قرآن آن را عبادت و ربوبیت دادن به آنان می‌داند: «اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ...» (توبه/۳۱) - این آیه می‌رساند که آنان به جای فرمان‌برداری از خداوند، اطاعت بی‌چون و چرا از علما و راهبان خود داشتند، درحالی که تسلیم مطلق تنها شایسته خداوند است. یکی دیگر از انحرافات بزرگ بنی اسرائیل، گوساله‌پرستی است: «وَإِذْ وَاَعَدْنَا مُوسَىٰ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ» (بقره/۵۱) - آنان در غیبت حضرت موسی (ع)، گوساله‌ای را به پرستش گرفتند و از مسیر توحید منحرف شدند؛ انحرافی که با توبیخ شدید الهی و دستور به توبه‌ای سخت همراه بود. در کنار این گزارش‌های تاریخی، قرآن پیامدهای تربیتی و اخلاقی شرک را نیز به روشنی بیان می‌کند. انسانی که به جای توکل بر خدا، دل به مخلوق می‌بندد، گرفتار اضطراب، بیم و ناامیدی می‌شود؛ زیرا مخلوقات فاقد قدرت و پایداری لازم برای تکیه‌گاه بودن هستند. شرک حجاب و پرده‌ای بر دل انسان می‌افکند و او را از بصیرت و درک حقایق هستی محروم می‌سازد. خروج از مسیر توحید همچنین انسان را به دام خرافات و موهومات می‌اندازد و زندگی او را برپایه جهل استوار می‌کند. قرآن با صراحت هشدار می‌دهد که شرک ارزش اعمال نیک را نابود می‌کند: «وَلَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ...» (انعام/۸۸) - براساس این اصل، عملی که برای غیر خدا انجام گیرد، در قیامت بی‌ارزش خواهد بود و انسان شرک‌آور گرفتار عذاب ابدی می‌شود. بدین ترتیب، قرآن با گزارش نمونه‌های تاریخی شرک بنی اسرائیل و بیان آثار تربیتی آن، اهمیت بنیادین توحید و خطرات عمیق شرک را برای حیات فردی و اجتماعی انسان روشن می‌سازد.

❖ کفر بنی اسرائیل

کفر در لغت به معنای پوشاندن است؛ زیرا با انکار حقیقت، فرد روی حق را می‌پوشاند. در تعریف قرآنی، کافر کسی است که آنچه خداوند بر انسان تکلیف کرده و پیامبران او ابلاغ نموده‌اند، نپذیرد و آن را انکار کند. کفر در قرآن معانی متعددی دارد که مهمترین آن شامل انکار ربوبیت و توحید و انکار حق پس از معرفت به آن است. در قرآن کریم، نمونه‌های گوناگونی از کفر بنی اسرائیل تبیین شده است که ضعف ایمان، انحراف فکری و دوری آنان از حق را آشکار می‌سازد. نخستین جلوه این کفر، کفر به بخشی از تورات است؛ چنانکه قرآن می‌فرماید: «أَفْتَوْمُنُونِ بَعْضُ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ...» (بقره/۸۵) - آیا به برخی از آیات کتاب الهی ایمان می‌آورید و برخی دیگر را انکار می‌کنید؟ این رفتار نشانه‌ای از روحیه گزینشی آنان در پذیرش حقایق و ضعف در التزام دینی است. جلوه دیگر، کفر آشکار به خداوند است؛ چنانکه می‌فرماید: «لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُدَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ» (مائده/۷۸) - آنان به دلیل سرپیچی از فرمان الهی و ستم‌گری، مورد لعنت پیامبران قرار گرفتند. قرآن همچنین به کفر بنی اسرائیل نسبت به پیامبر اسلام (ص)، و قرآن اشاره می‌کند؛ چنانکه می‌فرماید: «وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالنَّبِيِّ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مَا اتَّخَذُوهُمْ أَوْلِيَاءَ وَلَكِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ فَاسِقُونَ» (مائده/۸۱) - این آیه نشان می‌دهد که عدم‌پذیرش رسالت پیامبر اسلام (ص)، آنان را به دوستی با کفار و دوری از مسیر هدایت کشانده است. از دیگر موارد، کفر آنان به قیامت است؛ چنانکه در آیه «لَعَلَّهُمْ يُلْقَاءَ رَبَّهُمْ يُؤْمِنُونَ» (انعام/۱۵۴) - بیان می‌شود که بنی اسرائیل از ایمان به لقاء خدا و معاد سرباز می‌زدند، و حتی در

تورات موجود نیز اشاره روشنی به قیامت وجود ندارد. همچنین قرآن به کفر گروهی از بنی اسرائیل نسبت به حضرت عیسی(ع)، اشاره کرده است: «فَأَمَّنْتُ طَائِفَةً مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَكَفَرْتُ طَائِفَةٌ...» (صف/۱۴) - بخشی از آنان ایمان آوردند، اما گروهی کفر ورزیدند و در برابر پیامبر الهی ایستادند. این تبیینات در کنارهم، پیامدهای تربیتی مهمی را آشکار می‌سازد. فردی که به مبدأ و معاد ایمان ندارد، مسئولیت‌پذیری‌اش کاهش می‌یابد و معمولاً برای توجیه رفتارهای نادرست خود بهانه‌تراشی می‌کند؛ طوری که قرآن می‌فرماید: «وَلَوْ أَلْفَى مَعَاذِيرَهُ» (قیامت/۱۵) - کفر، انسان را از سرچشمه هدایت و نور محروم می‌سازد و او را در تاریکی جهل و انحراف نگه می‌دارد؛ «وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ» (بقره/۲۵۴) - برعکس، ایمان به خدا و قیامت، نیروی مقاومت، معنا و جهت‌دهی به زندگی می‌بخشد؛ اما کفر این پشتوانه قوی را از فرد می‌گیرد و او را در برابر سختی‌ها و چالش‌های زندگی ناپایدار و ضعیف می‌سازد. بدین صورت، قرآن با بیان نمونه‌های تاریخی کفر بنی اسرائیل، آثار تربیتی و اخلاقی آن را نیز تبیین می‌کند و ضرورت باور عمیق به خدا، پیامبران و معاد را یادآور می‌شود.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

ویژگی‌های اعتقادی بنی اسرائیل نسبت به خداوند نشان‌دهنده نوعی مادی‌گرایی افراطی در ادراک الهی است که محدود به زمان و مکان خاص نبوده و در طول تاریخ، تحت عناوین و اشکال مختلف، در میان افراد و جوامع مختلف ظهور یافته است. آنان تمایل داشتند هر چیزی را که با حواس ظاهری قابل مشاهده یا لمس بود، بپذیرند و هر مفهوم فراتر از تجربه مادی را به سطح جسمانی تقلیل دهند. این گرایش موجب شد که تصور کنند خداوند دارای شکل، جسم، فرزند و همسر است و علم و قدرت الهی را در حد توانایی‌های انسانی محدود کنند. قرآن کریم با گزارش این ویژگی‌ها، به‌صراحت نشان می‌دهد که ضعف ایمان و غلبه حس مادی بر تعقل، منشأ بسیاری از انحرافات اعتقادی و رفتاری آنان بوده است. این ویژگی‌های اعتقادی بنی اسرائیل در چارچوب فرهنگی آنان نیز نمود پیدا کرد؛ فرهنگ اعتراض‌گری مکرر نسبت به پیامبران، تجربه‌گرایی حسی در امور قدسی و تمایل به جایگزینی نمادهای مادی به جای محتوای معنوی، از مصادیق روشن این پیامدهاست. قرآن نشان می‌دهد که ارتباط میان باورهای اعتقادی و هنجارهای فرهنگی، می‌تواند منجر به سستی و تحریف در آموزه‌های دینی و اخلاقی شود. بنابراین تحلیل این ویژگی‌ها از منظر تربیتی، نه تنها به بازشناسی خطاهای گذشته کمک می‌کند، بلکه می‌تواند الگویی هشداردهنده برای جوامع معاصر باشد تا از تکرار خطاهای مشابه در ادراک الهی و رفتار دینی اجتناب شود. تعیین نقش تربیتی این ویژگی‌ها با استفاده از قرآن و روایات، مسیر رسیدن انسان به معرفت و شناخت عمیق‌تر از خداوند را هموار می‌سازد. قرآن با نقد مادی‌گرایی و تبیین اصولی مانند تنزیه خداوند از جسمانیت، نفی رؤیت حسی و ابطال نسبت فرزند یا شریک برای خداوند، یک چارچوب تربیتی دقیق ارائه می‌دهد که تعقل و ایمان را تقویت می‌کند. این بازخوانی نه تنها برای تحلیل تاریخی بنی اسرائیل اهمیت دارد، بلکه برای بازتعریف رابطه انسان معاصر با مفاهیم دینی و الهیاتی نیز کاربردی است و می‌تواند موجب ارتقای سطح فهم دینی و اخلاقی شود. درک این آموزه‌ها به انسان معاصر امکان می‌دهد تا از خودمحوری و مادی‌گرایی افراطی در نگرش دینی پرهیز کند و براساس تعقل، ایمان مستحکم و التزام عملی به آموزه‌های الهی، رفتار خود را سامان دهد. پیوند میان باورهای اعتقادی و ساختارهای فرهنگی، از یکسو می‌تواند موجب انحراف شود و از سوی دیگر، با اصلاح باورها و تقویت ایمان، مسیر رشد فردی و اجتماعی را هموار می‌سازد. این موضوع اهمیت ویژه‌ای برای تربیت جامعه انسانی دارد، زیرا تکرار اشتباهات تاریخی در نگرش به خداوند، پیامدهای فردی و جمعی در پی خواهد داشت. باتوجه به یافته‌های پژوهش، توصیه می‌شود که برنامه‌های تربیتی دینی و آموزشی براساس قرآن و روایات، باتأکید بر ارتقای حس عقلانی، تقویت ایمان و کاهش تأثیر مادی‌گرایی طراحی شوند. این برنامه‌ها می‌توانند شامل آموزش تفکر تحلیلی، تأمل در صفات الهی، تجربه‌گرایی معنوی و تقویت فرهنگ التزام عملی به آموزه‌های دینی باشند. چنین رویکردی نه تنها موجب شناخت دقیق‌تر و پایدارتر انسان از خداوند می‌شود، بلکه زمینه ساز تحقق اهداف الهی در سطح فردی و جمعی و ارتقای سلامت معنوی جامعه خواهد بود. بازخوانی تاریخی و تربیتی رفتارهای بنی اسرائیل می‌تواند الگویی ارزشمند برای هدایت انسان امروز در مسیر رشد اخلاقی و معرفتی فراهم آورد.

منابع

- ابن فارس، احمد ابن فارس. (۱۳۶۳). *معجم مقاییس اللغة*. چاپ اول، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

- اشعری، علی بن اسماعیل. (۱۳۸۷). *الإبانة عن اصول الديانة*. چاپ اول، قم: انتشارات تبیان.
- اشکوری، محمد بن علی. (۱۳۷۳). *تفسیر تشریف لاهیجی*. چاپ اول، تهران: انتشارات نشر داد.
- بروجردی، مصطفی. (۱۳۷۹). *تفسیر شمسی*. چاپ اول، قم: انتشارات بوستان کتاب.
- جعفری تبریزی، محمد تقی. (۱۳۹۷). *فلسفه و هدف زندگی*. چاپ دهم، تهران: مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۳). *تفسیر موضوعی قرآن کریم: توحید در قرآن (جلد ۲)*. ویرا ستار: سید حسین شفیع، چاپ هفتم، قم، انتشارات اسراء.
- حسینی همدانی، محمد. (۱۳۷۵). *انوار درخشان در تفسیر قرآن*. چاپ دوم، همدان: انتشارات مسلم.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغت نامه (جلد ۱۵)*. چاپ دوم، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران/روزنه.
- ربانی گلپایگانی، علی. (۱۳۹۸). *عقاید استدلالی (جلد ۲)*. چاپ نهم، قم، انتشارات هاجر.
- سبحانی تبریز، جعفر. (۱۳۸۷). *محاضرات فی الالهیات*. چاپ یازدهم، قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. (۱۳۸۷). *الملل والنحل*. چاپ اول، تهران: مؤسسه الصادق للطباعة والنشر.
- صابونی، محمد علی. (۱۳۸۶). *صفوه التفاسیر*. ترجمه: محمد طاهر حسینی. چاپ دوم، تهران: انتشارات احسان.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۶۳). *تفسیر المیزان (جلد ۵)*. چاپ اول، تهران: انتشارات رجا.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۳). *مجمع البحرین (جلد ۱)*. چاپ اول، قم: انتشارات بنیاد بعثت.
- طیب، عبدالحسین. (۱۳۷۸). *اطیب البیان فی تفسیر القرآن (جلد ۱)*. چاپ دوم، قم: سبطين.
- قرآن کریم. (۱۳۹۱). ترجمه محمد کاظم معزی، چاپ شش، تهران: انتشارات صابرین.
- قرائتی، محسن. (۱۳۸۸). *تفسیر نور (جلد ۶)*. چاپ بیست و یکم، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قریشی، سید علی اکبر. (۱۳۶۲). *قاموس قرآن*. چاپ هفتم، تهران: انتشارات دارالکتب اسلامیه.
- کاشانی، فتح الله بن شکر الله. (۱۳۸۹). *تفسیر کبیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین*. چاپ دوم، تهران: نوید اسلام.
- مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۸۲). *فلسفه اخلاق*. تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). *تفسیر نمونه (جلد ۱۰)*. چاپ یازدهم، تهران: دارالکتب اسلامیه.
- نهج البلاغه. (۱۴۰۲). ترجمه محمد دشتی، چاپ دوازدهم، قم: انتشارات جمکران.
- هاگس، جیمز. (۱۳۹۴). *قاموس کتاب مقدس*. چاپ سوم، تهران: انتشارات اساطیر.